

ФІЗИЧНІ ІГРИ І ЗАБАВИ У НАРОДНОМУ ПОБУТІ В ПЕРІОД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ЯК ЗАСІБ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Олег АРАПОВ
(Кіровоград)

В статі автором розкривається місце фізичної гри та забави в сфері людської діяльності, а саме: під час релігійно-культурних свят, під час побутових свят, під час господарської діяльності та дозвілля, буденного життя. Автор аналізує шляхи використання гри в період Київської Русі, як засобу фізичного виховання.

Особливе занепокоєння нині викликає відсутність у більшості юнацтва усвідомлення себе як частини народу, співвідношення своєї діяльності з інтересами нації. Зарадити справі може створення такої системи освіти, яка виховувала б національно свідомих громадян України.

Наукові дослідження переконливо доводять, що дитина повинна перебувати під постійним

виховним впливом матеріальної і духовної культури свого народу. Це потрібно насамперед для найповнішого розкриття природних здібностей дитини, розвитку її талантів, виявлення етнопедагогічних особливостей. Тому система освіти загалом і процес фізичного виховання зокрема, мусять бути саме національними.

З огляду на це підвищення ефективності фізичного виховання тісно переплітається з проблемами впровадження в практику елементів народної фізичної культури, які мають виховну, розвиваючу, культурну цінність.

Народна фізична культура включає ті види рухової активності та методи їх використання, які історично склалися як наслідок непрофесійної діяльності з метою фізичного, психічного та фізіологічного впливу на розвиток людини, адекватного пристосування до умов навколишнього середовища, підготовки до трудової діяльності та військової справи. В цьому плані слід вказати на педагогічну значущість народних ігор, основні компоненти яких (зміст, форма, методичні особливості) роблять їх одним із ефективних засобів, що можуть застосовуватися у всіх ланках системи фізичного виховання.

Джерелом вивчення народно-педагогічних уявлень про виховання дітей в період Київської Русі є етнографічний матеріал, а вивчаючи його можливо проникнути в такі області історії, які б без цього матеріалу залишилися б для науки невідомими.

Українські народні ігри практично не вивчалися, за винятком праць педагогів і етнографів кінця XIX – першої половини XX ст. (М. Маркевич, 1860; П. Чубинський, 1877; С. Ісаєвич, 1887; П. Іванов, 1890; П. Покровський, 1894), зусиллями яких описано досить багато народних ігор, поширених в різних регіонах України. Щоправда, психолого-педагогічний, а тим більше дидактичний аналіз ігор у працях названих авторів, як правило, відсутній. Автори здебільшого обмежуються описом констатуючого характеру, відображаючи особливості народних ігор у різноваріантних назвах і сюжетних описах.

В часи формування Київської Русі наші предки зберегли багато самобутніх традицій національного фізичного виховання. З дитинства молоді прищеплювались потрібні у праці та військовій справі вміння, навички і якості.

Як відомо, наші предки до VII століття жили в умовах родових відносин, але поступово рід змінила обштинна організація. Цей період був перехідним від військової демократії до феодального (княжого) ладу. В цей період і надалі в нашій країні збереглися позитивні традиції народної фізичної культури, стрижнем якої була загальна фізична підготовка до трудової і військової діяльності всіх без винятку людей. Розповсюдженими в цей період були так звані ведмежі двобої та культові змагання з биком. В їх програму входили народні фізичні вправи та способи полювання на диких тварин. Вони вимагали надзвичайної сміливості, спритності, сили та знання цілого комплексу ефективних прийомів.

На межі IX–X століть навколо Київської землі утворилося державне об'єднання – Київська Русь. Тут ще з часів військової демократії збереглися звичаї виховання дітей,

продовжили побутування обряди і ритуали, що склали певну систему підготовки людини до трудової діяльності та виконання військових обов'язків.

Первинними ланками традиційних народнопобутових форм фізичної підготовки були сім'я та рід, де відповідальність за виховання майбутнього воїна покладалася на батька, чоловіків – членів родини (старших братів), старійшин роду.

Найважливішим вмінням для чоловіків було володіння різними видами зброї. Як засвідчує І. Крип'якевич, "... молодий воїн мусив: пізнати всякі види зброї, різні способи боротьби та лицарських вправ, навчитися кидати списа, стріляти з лука, володіти мечем, шаблею, рубати сокирою, їздити верхи, ходити на лови, веслувати, боротися рукопаш ... це було тоді і спортом, і підготовкою до війни".

На початку IX століття в Київській Русі зароджується професійна військова організація "Дружина князя", що складалась із трьох підрозділів: а) найбільш знатні, досвідчені воїни – верхівка княжої влади; б) молоді воїни, "отроки"; в) власне воїни хоробрі, що аж до половини IX століття були головною військовою силою.

Військово-фізична підготовка у княжій дружині була доволі спеціалізованою, враховувала рід війська, його цільове призначення, специфіку озброєння тощо. Важливими у підготовці воїна були природні фактори загартування (повітря, сонце, вода), а також ігри військового спрямування ("гра у війну", гра у "боротьбу родів"), військові танці, фізичні вправи з предметами (різновиди зброї – спис, лук, меч, праща), а також каміння, палиці, мотузки-аркани. Значне місце відводилось фізичним вправам із застосуванням засобів пересування (коні, човни, лижі), а також ходьба, біг, лазіння, повзання, плавання і змагальні фізичні вправи (протиборства, боротьба, бої навкулачки, фехтування).

Як відомо, в Київській Русі сформувалась своєрідна система військово-фізичної підготовки населення, що включала такі форми:

- фізичне виховання в родині;
- військово-фізичне виховання в побуті;
- військово-фізичне виховання у княжому війську;

- військово-фізичне виховання у культових і навчальних закладах.

Найпоширенішими засобами цієї підготовки були:

- а) народні рухливі ігри та забави;
- б) народні танці;
- в) національні види боротьби;
- г) фізичні вправи змагального характеру;
- д) полювання;
- є) військові походи.

І все ж найголовнішими засобами фізичної підготовки в цей період залишались різноманітні народні рухливі ігри та забави.

Народні рухливі ігри належать до універсального засобу виховання молоді. В них яскраво відображено побут, праця, національні традиції народу, уявлення про сміливість, чесність, винахідливість людини. В цих іграх має місце шанобливе ставлення до національної культури, вони створюють емоційну основу для розвитку патріотичних почуттів: любові та поваги до рідної землі, відданості Батьківщині.

За своїм змістом народні рухливі ігри були доступні та сприяли розширенню уявлень дитини про оточуючий світ, удосконалювали усі психічні процеси, стимулювали розвиток рухових якостей та формування різноманітних рухових дій.

Жодне свято не обходилося без рухливих ігор. Для участі в них залучались групи дітей, які змагались у спритності, швидкості, силі. Проводились рухливі ігри, як правило, на свіжому повітрі, через що вони були важливим засобом оздоровлення дітей.

Те, що діти виступали активними учасниками ігор під час свят, посилювало виховний вплив на них.

Моління про врожай, різні заклинанні дії, звернення до сил природи, до духів добра та зла супроводжувалися різноманітними ритуальними діями з іграми, забавами, хороводами: “Сходилися на ігрища, на танки і на всякі бісівські пісні... Ігрища втолочені, і людей велика сила, що починають пхати один одного” [9, 35].

Річний язичницький цикл святкувань складався із сезонних аграрних обрядів. Стикаючись із силами природи, кліматичними умовами, від яких залежав урожай, а від того й добробут та здоров'я кожного, люди за довгі століття виробили цілу систему свят, обрядів, звичаїв, пов'язаних із кожною порою року. Після прийняття християнства в Україні-Русі, тисячолітнє язичництво, будучи досконалою системою вірувань та знань про світ, дуже повільно відступало під натиском православного духовенства. Церква вперто боролася з “поганством”, однак так і не змогла викоринити вікові традиції. “Еще же мнози от неразумия простая чадь... во гредех и селех творят еллинские беснование, различные игры и плясания в навечерии праздник Рождества Христова и против праздника Иоанна Предтечи в ноши и в праздник весь день” [8, 87].

Християнство змушене було пристосовуватися, асимілювати язичницькі культури та обряди, вбираючи в себе їх елементи. Усі найбільші народні свята, які споконвіку відзначалися в Україні, увійшли до церковного

календаря, що органічно поєднав християнські та язичницькі звичаї наших предків.

Ігри та забави часто були пов'язані з релігійними та обрядовими святами. В народі кажуть: “Введення прийде, свят наведе” [5, 97].

Зимовий цикл святкувань починався від свята Введення у храм Пресвятої Богородиці (21 листопада). За церковним календарем це свято припадає на Пилипівський піст, який тягнеться аж до різдвяних свят. Під час посту церква забороняє розвалі. Однак в дохристиянські часи цей період був багатим на різні свята, відгомін яких дійшов і до наших днів. Давні обряди найповніше збереглися у святкуваннях Катерини та Андрія.

День великомучениці Катерини в давнину був дівочим святом, пов'язаним з кликанням долі. Доля в народних віруваннях уявлялася як “небесна нитка”, що падає на землю з народженням дитини. Паралель цього вірування можна провести до сучасної дитячої гри “Голочка-ниточка”. В цей день на вечорницях проводили гри-гадання, деякі з яких відбилися в дитячих іграх “птиці” та “чіт чи лишка”.

День святого Андрія Первозванного припадає на 13 грудня. В переддень Андрія ввечері молодь збиралася “на калиту”. Дівчата випікали великий корж, прив'язували його до сволака, а хлопці мали “проїхати на коцюбі” та підстрибнувши вгору, відкусити шмат калити. Присутні намагалися розсмішити “коцюбника”. Якщо він розсміявся чи не зумів посмакувати калиною, то невдачу обмазували сажею. Гра проходить під сміх та жарти хлопців і дівчат.

З оригінальними діями пов'язані також грудневі свята Сави, Миколи, Ганни, Спиридона.

Кульмінаційні моменти зимового циклу народних свят в Україні становлять дні, на які припадають Різдво, Новий рік, Водохреща. У язичницькі часи цей період був дванадцятиденним святковим комплексом, під час якого проводилися заклинання на всі дванадцять місяців майбутнього року: “Одной из характернейших черг... является ряжение, одевание тулупов шерстью вверх, ношение звериных масок и шумные карнавальные пляски в домах и на улицах. Ряжутся в медведя, коня, бьоса, козу, гуся; журавля, во время сборищ поют самые разнообразные песни из всего годового репертуара” [7, 67]. В зимових ігрищах зустрічаються елементи майже всіх обрядів, які повинні виконуватися в році. В деяких випадках археологічні матеріали дають підставу говорити про окремі стійкі обряди, які з часом перетворилися на веселі ігри молоді [7, 71], – ходіння з колядою (вертепом) у Різдво, водіння “кози”, “коня”, “ведмедя” у новорічну ніч на Василя тощо.

Початком другого значного циклу святкування були веснянки, які пов'язані із зустріччю весни та з першим етапом весняно-польових робіт. Весняний цикл святкування виділявся найбільшим багатством обрядових дій та звичаїв, які віддзеркалювали культ сонця та сил природи. З прийняттям на Русі християнства язичницькі обряди поклоніння весні поступово переходять у традиції Великодніх свят. Вагому частку в обрядово-звичаєвому ритуалі Великодня займають "веснянки" або "гаївки" – широкий цикл ритуальних пісень-хороводів, переважно дівочих. Володимир Гнатюк, який видав найповніше зібрання гаївок, писав: "Термін "веснянки" обіймає широкий цикл пісень, "гаївка" – вузький. Веснянку співають в російській Україні цілу весну, гаївку в Галичині – лише на Великдень" [6, 10]. Співаючи веснянок, дівчата беруться за руки і творять коло, півколо або ключ і рухаються під ритм пісні. Переважна більшість веснянок і гаївок – це драматизована гра з розподілом ролей та формою діалогу (два хори).

Великодні свята – це час найцікавіших і найрізноманітніших ігор і забав дорослих, молоді та дітей. Репертуар традиційних великодніх ігор поділявся на дитячі, парубочі, дівочі, змішані та загальні. Парубочі ігри здебільшого носили характер змагання у спритності, прудкості та силі. Це такі ігри, як "Довга лоза", "Війна", "У короля", "У дзвона", "У журавля", "Коромисло", "Дзвіниця", "Стовп", "Чий батько дужчий", "Шила бити", "Кашу варити", "Кулачні бої", "Боротьба грудьми" та ін. Натомість у дівочих іграх випробовувалися художні здібності учасниць – вміння танцювати, співати, перевтілюватися в певний образ. Це такі ігри та веснянки, як "Мак", "Жельман", "Кострубонька", "Кривий танець", "Вербова дощечка", "Подольночка", "А ми просо сіяли", "Вже весна воскресла", "Весно наша", "Воротар", "Заїнько", "Голубка", "Царівна", "Царенко" та ін.

Веснянки співали до Зелених свят.

З веснянками та Великоднями пов'язаний і культ яйця, як джерела життя. Малюнки на яйцях-писанках Давньої Русі, знайдених археологами, відображали прадавні язичницькі міфи, які виникли за кілька тисячоліть до прийняття християнства на Русі. Можливо, саме з цим пов'язані великодні дитячі ігри з крашанками та писанками. Ними грали в такі ігри, як "Товкання-цокання", "Котка", "Кидка", "Схованки", "Загадкові міньки". Крім того, хлопчики грали у такі ігри, як "У короля", "У дзвона", "Довгої лози", "Просо", "Поїзд", "Свинка", "Чародій", "У відьми", "Гойдалки на гілках". Малі дівчата здебільшого копіювали веснянки-гаївки від старших, але мали й свої

ігри – такі, як "Ластівка", "Мак", "Мовчанка", "Вишня", "Мачуха", "Журавель, Котик і мишка", "Грушка", "Перепілочка", "Третій зайвий" та ін.

Ще одним весняним святом, яке завершує весняний цикл, і свято Святого Юрія (24 квітня). Це свято йде поряд з іншим – Красної Гірки або Красної Лелі, яке колись святкувалося на честь богині весни та кохання – Лади (Лелі, Лялі). Обрядодії, ігри і а забави, які супроводжували ці свята, показують, що в цей час весна переходить у літо. З цього дня дівчата і дівчатка починають грати в ігри, що імітують цей період (перехід). До них належать "Горю дуба", "Горю – горю пень", "Ляля".

Літній цикл свят так само був дуже широкий і пов'язувався з силами природи й сонця. Першою великою урочистістю літа були Зелені свята, які виникли ще в добу родового побуту, тисячоліття тому. Взагалі літній період у Давній Русі був кульмінацією народних святкування. Всі види мистецтва проявлялися в них повною мірою: музика, співи, танці, ігри, театралізовані дійства "Это празднество сопровождалось играми, плясками, лакомством... особенно кулачным боем" [1, 43].

Для Зелених свят одним з найхарактерніших обрядів був "водити тополлю". Цей обряд С. Килимник описав так:

"По обіді збиралися дівчата десь у садку чи за селом на полі, а коли ліс близьенько – у лісі. Спочатку співали, водили хороводи, гадали. Під час гри та хороводів вирізняли ту дівчину, що найкраще відзначилась в іграх. Її обступали дівчата й піднімали вгору з вигуком: "Тополя! Тополя!" У цей час збігались хлопці, які близько чатували цього моменту, підхоплювали на руки обрану дівчину і деякий час носили, а дівчата намагалися відняти й поставити її на ноги. Врешті дівчата "перемагають" хлопців і ставлять "тополлю" на ноги. Далі увінчують "тополлю" стрічками, намистом, уквітчують лісовими квітами, зав'язують очі і з гучними піснями ведуть в село. Якщо на дорозі зійшлися дві "тополі", то між ними відбувається "бійка" – одна з одної намагається зірвати зелені прикраси. Гурт, у якого "роздягли тополлю", припиняє "водити тополлю" [7, 12].

Літній період святкування завершувався днем Купали, який в християнському календарі відомий під назвою Різдво Івана Хрестителя. Це свято відбувалося в час літнього сонцестояння, коли сонце приходило до zenіту – найвище піднімалося над землею, давало найбільше тепла й світла, виявляло свою чудодійну силу для рослинного й тваринного світу та для людини. Найбільш ранній опис Івана Купала в Україні дає Густинський літопис: "...с вечера собираются простая чадь обоего пола и соплетают венам из ядомого зелья, или

корення, и препоясавшеса быліем возгнетают огонь, инде же поставляют зеленую ветвь, емшеса на руць около обращаются окрест огня, поюще своя пьсни, преплетающе Купалом, потом через оный огонь іірескают, оному бьсу жертву себя приносяще” [1, 113].

Із втратою аграрно-магічного значення купальських ігрищ їх обрядова функція поступово замінюється естетичною та розважальною. Святковий обряд, приурочений до дня літнього сонцестояння з часом перетворився на масові розваги молоді. З давніх-давен в Україні молодь виходить із села з радісними співами, розкладає вогнище на горі або десь у лісі поблизу річки, танцює навколо того вогнища й стрибає через нього. Стрибки через вогонь окремі автори тлумачать як акт очищення. С. Килимник так описує цю обрядодію: “Спочатку стрибають через вогонь хлопці по старшині один за одним. Щовище скочить хлопець, то кращий буде на його полі врожай; щоспритніше скочить – здоровіший буде..., упаде під час стрибка – щось трапиться йому нещасливого впродовж року; розгорне вогонь під час стрибка – розгорнеться якийсь нелад і т. д. Коли перестрибали всі хлопці, юді починають стрипати попарно хлопець з дівчиною. Перестрибнувши вдало, вогонь не зачепили, не спіткнулися – поберуться і щасливо житимуть” [2, 67]. Стрибки через вогонь символізували очищення вогнем від усякої нечистої сили. В деяких місцевостях вогонь розпалювали біля води так, щоб після стрибка через нього потрапляли у воду. Це символізувало подвійне очищення – очищення вогнем і водою.

Діти у ці дні також бавляться в “Купайла”. Виглядало це так: “... Проти Івана Купала рвуть жмут високої трави, міцно її зв’язують, обвивають пучком трави з квітами, а зверху застромляють кропиву, колочки, будяк – це і є “купаило”. Діти нагрібають навколо нього купу землі, гак щоб він стояв, а потім перестрибують через цього “купаила”. Хто побоїться перестрибнути, того “вартовий” жалить кропивою по ногах” [8, 45].

Останніми святами літнього циклу є свято Іллі. Деякі дослідники вважають, що Ілля увібрав усю аграрну магію поганського Бога грому і блискавок – Перуна. Це свято припадає на час жнив і не відзначається особливими святкуваннями.

Осінній цикл пов’язаний з возовицею, пасовицею, збиранням врожаю садовини та городини, посівом озимини. У цей час багато роботи в господарстві і мало часу відводилося на дозвілля та забави. До того ж осіння сонячна фаза (рівнодення) відносно слабо відображена в язичницькому фольклорі. Це зумовлює незначну насиченість осінніх релігійно-обрядових свят іграми й забавами.

Як бачимо, у світогляді наших пращурів розрізняли тілесну та духовну субстанції людини. Народні вірування передбачали стадіональність субстанцій людини лише в одному напрямі – від тілесного через душу до духу.

Таким чином, у часи Київської Русі ігри та забави тісно пов’язувалися з віковичними обрядами та річним циклом народних святкувань. Народна фізична культура знайшла своє місце в кожній сфері людської діяльності, а саме: під час релігійно культових свят, під час побутових свят, під час господарської діяльності та дозвілля, буденного життя. Наші пращури в обрядовості виявляли себе талановитими вихователями. Виховні моменти виступали не відсторонено, вони були втілені в дію.

Аналізуючи фізичні ігри та забави під час обрядових свят в період Київської Русі, можна зробити висновок, що кожне свято – це започаткування здоров’я людини.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии составленные в 1846г. – Ч.І.– Полтава,1848.
2. Афанасьев А. Живая вода и вешее слово. – М., 1988.
3. Афанасьев – Чужбинский Быт малороссийского крестьянина. – М.,1855.– Кн. I
4. Гончаров Н.К. Историко – педагогические очерки.– М.: Из-во АПН РСФСР, 1963.
5. Капица О.И. Детский фольклор. – М.,1966.
6. Килимник С. Історія веснянок-гайок.– Канада, Вінніпег, 1958.
7. Котляревский А. Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужания.– Чтение в историческом обществе Нестора Летописца.– Кн. I.– Киев,1879.
8. Маркевич М. Обряды собранные М. Маркевичем. – Вып.1.–М.,1832.
9. Ячуржинский Н. Весенние хороводы, игры и песни // Киевская старина, 1905.– №10.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Арапов Олег Віталійович – аспірант кафедри педагогіки КДПУ ім. В.Винниченка

Наукових інтереси: дослідження історико-педагогічних процесів України.